

प्रस्तावना

प्रस्तावना

‘रोजगार हमी योजना’ ही ग्रामीण भागातील दारिद्र्य निर्मूलनांशी प्रामुख्याने निगडित आहे असे म्हणता येईल. आधुनिक काळात राष्ट्रपिता म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या महात्मा गांधींनी तर याबाबत एक नवीन जीवनदृष्टीच राष्ट्राला दिली. ‘चरखा’ हे त्या जीवनदृष्टीचे प्रतिक होते. भारताच्या खेड्यांतील तसेच शहरांतील पूर्णवेळ, अर्धवेळ, हंगामी स्वरूपाची बेरोजगारी दूर करण्याच्या राष्ट्राच्या प्रयत्नाचे, निर्धाराने, संकल्पाचे ‘चरखा’ हे प्रतिक म्हणून ओळखले जात होते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात ‘रोजगार उपलब्ध करून देऊन बेरोजगारीचे निर्मूलन व त्याद्वारे व्यक्तिविकास, ग्रामविकास, राष्ट्रविकास हे सूत्र स्वीकारले गेले होते.

भारतातील बहुसंख्य लोक ग्रामीण भागात लहान-लहान विखुरलेल्या खेड्यांतून राहतात. एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे ८० टक्के लोक आज ग्रामीण भागात राहतात त्यातील सुमारे ८५ टक्के लोक शेतकरी आणि शेतमजूर आहेत.

महाराष्ट्रातील लोकसंख्येपैकी सुमारे ५८ टक्के लोक ग्रामीण भागात राहतात. त्यातील सुमारे ६१ टक्के लोक शेतीवर अलंबून आहेत. एकूण कामकाजांमध्ये निव्वळ शेतमजुरांचे प्रमाण सुमारे २७ टक्के आहे. महाराष्ट्रातील शेती कोरडवाहू आहे. जेमतेम १२ टक्के शेतीला पाणीपुरवठ्याची सोय आहे. महाराष्ट्रातील एकतृतीयांश भाग दुष्काळी छायेत असतो. बहुसंख्य शेतकरी अल्पभूधारक आहेत. लहान आकाराची शेती, अनिश्चित व अपुरा पाऊस आणि पाणीपुरवठ्याची अपुरी सोय यामुळे ग्रामीण भागात दारिद्र्य, बेकारी आणि अर्धबेकारी, मोठ्या प्रमाणावर आहे. सरकारी आकडेवारीनुसार किमान ४५ टक्के कुटुंबे दारिद्र्यरेषेखाली येतात. यात भूमीहीन मजूर आणि अल्पभूधारक यांचा अधिक भरणा आहे. या वर्गातील कष्टकाऱ्यांना वर्षभर सतत रोजगार उपलब्ध नसतो. जेमतेम उत्पादन व रोजंदारीचा अभाव यामुळे त्यांची परिस्थिती बिकट असते. व्यापारी, सावकारवर्ग यांच्या आर्थिक दौर्बल्याचा गैरफायदा घेतात. त्यामुळे या वर्गात कर्जबाजारीपणा मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. हा मजूर निराशावादी आहे, अशिक्षित आहे, अंधश्रद्धांच्या पकडीत आहे. आर्थिक शोषणाचा तो बळी आहे. हा वर्ग एकसंघ नाही. जात-पात, अस्पृश्यता यांनी हा वर्ग पोखरलेला आहे. स्त्रियांचे समाजातील स्थान गौण असून आर्थिक परिस्थितीचा ताण त्यांना अधिक सोसावा लागतो.

या परिस्थितीवर एक तोडगा सार्वजनिक क्षेत्रात त्यांना सातत्याने रोजगार पुरविणे आणि किमान वेतनाची व्हावी देणे हा आहे. समाजाचे सर्व प्रश्न याने सुटणार आहेत असे नाही; परंतु आर्थिक हालाखीच्या परिस्थितीवर आघात करणे हे पहिले महत्वाचे पाऊल आहे. ही परिस्थिती लक्षात घेऊन महाराष्ट्र सरकारने मार्च १९७२ मध्ये पंधरा कलमी योजनेचा एक भाग म्हणून रोजगार हमी योजना राबविण्यास प्रारंभ केला.^१

ग्रामीण भागात गरिब, दलित शोषितवर्गाला संघटित करण्याचे कार्य अनेक ठिकाणी फार पूर्वीपासून चालू आहे. रोजगार हमी योजना अशा कार्यकर्त्यांना या कार्यासाठी अनायासे एक महत्वाचे साधन म्हणून उपलब्ध झालेली आहे. समाजातील सर्व प्रकारची विषमता नष्ट व्हावी, शोषणरहित व समतेवर आधारलेली समाजरचना निर्माण व्हावी, या विचाराने प्रेरित झालेले अनेक तरूण कार्यकर्ते आज ठिकठिकाणी कार्य करतांना आढळतात. समाजातील सर्वांत तळागाळातील वर्ग संघटित झाल्यास आणि त्यांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव झाल्यास, समाजात एक नवीन प्रवाह तयार होईल व त्या प्रवाहाच्या रेट्याने समाजवादी अर्थव्यवस्था निर्माण होण्यास प्रारंभ होईल असा अनेक कार्यकर्त्यांचा विश्वास आहे. रोजगार हमी योजना या कार्यासाठी एक साधन म्हणून वापरावयाचे म्हटल्यास या योजनेची तपशिलवार माहिती असणे ही एक प्राथमिक आवश्यक बाब ठरते.^१

सुयोग्य ग्रामीण विकासाचे धोरण आखून ग्रामीण भागातील साधन संपत्तीच्या विकासाचा गंभीर प्रश्न सोडविताना नियोजनात दरिद्रय निर्मूलनासाठी महत्व असणे आवश्यक आहे. ग्रामीण बांधकाम कार्यक्रम, ग्रामीण रोजगाराचा धडक कार्यक्रम, पथदर्शी एकात्मिक ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम, अवर्षणप्रवण क्षेत्रविकास कार्यक्रम आणि लहान व सीमांत शेतकरी, शेतमजूर व ग्रामीण कारागीर यांना साहाय्य करण्यासाठी घेतलेले कार्यक्रम यांसारखे रोजगार उद्योग मर्यादित व प्रायोगिक स्वरूपात होते. म्हणून या कार्यक्रमाद्वारे ग्रामीण भागातील बेरोजगारी कमी करण्याची समस्या परिणामकारकरित्या सोडविण्यासाठी मोठ्या व मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पांसहित मृद व जलसंधारण व ग्रामीण विद्युतीकरण हे कार्यक्रम घेण्यात आले. परंतु पुरेशा साधनसंपत्ती अभावी ग्रामीण भागातील बेरोजगारांना कामे देण्याच्या कामी तितके यश आले नाही.

ग्रामीण भागातील शेती व शेतीवर अवलंबून असलेले ग्रामीण उद्योग हे प्रामुख्याने हंगामी स्वरूपाचे असतात. हंगामी स्वरूपामुळे शेती व त्यावर आधारित उद्भवणाऱ्या दुष्काळ सदृश्य व अवर्षणग्रस्त व टंचाई परिस्थितीतून ग्रामीण भागातील बेरोजगारांची समस्या व त्यांच्या उदरनिर्वाहाचा प्रश्न अधिक तीव्र होतो.

नियोजनाची धोरणे व कार्यक्रम आणि त्यांचा जनतेवरील परिणाम याचा काळजीपूर्वक अभ्यास करून लोकांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी वि. स. पागे यांनी अनेक वर्षे अभ्यास करून खेड्यातील गरिबाना रोजगाराचा हक्क व संरक्षण देण्याच्या हेतूने आणि गरिबांच्या श्रमातूनच गावाचा विकास साधण्यासाठी रोहयोचा आराखडा तयार केला. सन १९६९ मध्ये तासगाव तालुक्यातील विसापूर या गावी ही योजना प्रायोगिक स्वरूपात राबविण्यात आली. १९७२ च्या दुष्काळात रोजगार हमी योजना महाराष्ट्रात सर्वप्रथम राबविली गेली आणि “मागेल त्याला काम व कामाप्रमाणे दाम” या तत्वावर आधारित “महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम” १९७७ अन्वये

रोजगार हमीला वैधानिक पाठिंबा दिला आणि २६ जानेवारी १९७९ पासून तो अंमलात आला.

अकुशल काम करू इच्छिणाऱ्या मजुरांना उत्पादक कामावर रोजगार पुरविणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेखाली देण्यात येणारी रोजगाराची हमी हे शासनाच्या सामाजिक व आर्थिक धोरणाचे मूलभूत सूत्र आहे. सर्व ग्रामीण भागाला, त्याचप्रमाणे “क” वर्गीय नगरपालिका क्षेत्रालाही ही योजना लागू करण्यात आली. ग्रामीण भागातील कामाची गरज असलेल्या व श्रमाचे काम करण्याची तयारी असलेल्या सर्व श्रमिकांना उत्पादक रोजगार मिळवून देणे, हा रोजगार हमी योजनेचा उद्देश आहे. हाती घेतलेल्या कामातून टिकाऊ सामूहिक मालमत्ता निर्माण व्हावी व मजुरांना दिलेली मजुरी केलेल्या कामाच्या परिणामाशी निगडित असावी. हा ह्या योजनेचा मूलभूत हेतू होय. महाराष्ट्र शासनाने राबविलेल्या १५ कलमी कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून “रोजगार हमी योजना” चालू केली.^३

सोलापूर जिल्ह्यातील सांगोला तालुका हा माण खोऱ्यातील तालुका असून तो अवर्षणग्रस्त (दुष्काळी) तालुका म्हणून ओळखला जातो. या तालुक्यात सरासरी पर्जन्यमान कमी असते. संपूर्ण शेती पावसाच्या पाण्यावर अलवंबून आहे. सांगोला तालुक्यात ओसाड मैदानी तसेच काही डोंगराळ भागाचा प्रदेश आहे. सांगोला तालुक्यात बागायत क्षेत्राच्या परिणामी शेतकरी व शेतमजूर यांना सरासरी शेतीच्या कामाचे प्रमाण कमि असल्याने, रोजगार हमी योजनेची कामे राबविण्यासाठी अनुकूल परिस्थितीमुळे, कोरडवाहू क्षेत्र जास्त असल्यामुळे महाराष्ट्र रोजगार हमी योजनेची कामे मोठ्या प्रमाणावर राबविण्यात आली आहेत. रोहयोच्या तरतुदींची अंमलबजावणी, उद्दीष्टांना धरून काम होते किंवा नाही हे पाहणे. शेतकरी व मजूर यांची या योजनेच्या यशापयशात मते तपासणे, प्रशासकीय समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी तालुक्यातील लोटेवाडी, कटफळ, इटकी या गावांची निवड करण्यात आली आहे.

प्रस्तुत प्रबंधात सांगोला तालुक्यातील तीन गावातील कामाचे सर्वेक्षण करून अभ्यास करण्यात येईल. त्यासाठी सहभागी, निरीक्षण, प्रश्नावली या संशोधन पध्दतीचा उपयोग करण्यात येईल. त्याबरोबर रोजगार हमी योजनेचा कायदा इतर दुय्यम साधने यांच्या मदतीने सुसंगत, सुसंब्धता व साधार असे विवेचन करण्याचा या प्रबंधात प्रयत्न केला जाईल.

